ભાષા-પત્ર
નવેમ્બર ૨૦૦૮

भाषा संस्था

कुछ दिनों पहले देवी सर के साथ नीताबेन, विपुलभाई और मैं तेजगढ़ जा रहे थे। हमारे साथ प्रॉ. ब्राअन कोट्स, उनकी पत्नी आइलीन कोट्स और हैन्नाह आल-तहेर थे। हैन्नाह जर्मनी में बी.ए. पढ़ रही है। हैन्नाह की माता जर्मनी में १ से ५ वर्ष के बच्चों के वैकल्पिक शिक्षण के एक प्रयोग से जुड़ी हैं जिसके तहत बच्चों को औपचारिक स्कूल में भेजने से पहले उन्हें छोटे जंगलों में ले जाकर एक अनोखे प्रकार का शिक्षण दिया जाता है। बच्चे वहाँ प्रकृति के साथ अपना समय व्यतीत करते हैं। हैन्नाह को तब बड़ौदा आए हुए एक ही सप्ताह हुआ था जिसके दरम्यान वह दो बार तेजगढ़ गयी थीं। बड़ौदा लौटते समय जब देवी सर ने उनसे तेजगढ़ के बारे में उनका अनुभव जानना चाहा तो हन्नाह ने कहा कि जब वह चौदह वर्ष की थीं तब उन्होंने अपने स्वप्न के स्कूल केबारे में एक निबन्ध लिखा था। और वर्षो बाद उन्हें अपनी कल्पना का स्कूल तेजगढ़ में देखने को मिला था।

उस दिन हमारे साथ मोहम्मदभाई ड्राईवर थे। वे तीन साल के बाद दूसरी बार तेजगढ़ आए थे। उनसे देवी सर ने जब तेजगढ़ के बारे में पूछा तो उन्होंने बताया कि तेजगढ़ ने उन्हें गांधी आश्रम की याद दिलायी थी।

तेजगढ़ तेजगढ़ 'भाषा' का हृदय रहा है। तेजगढ़ अकादमी के एक तरफ है कोराज डुंगर - इतिहास का प्रतीक; प्रवेश में है महुड़े का वृक्ष जो आदिवासियों के लिए कल्पवृक्ष है और पास से गुजरती हुई रेल्वे पटरी आधुनिक विकास का चिह्न है। एक प्रकार से 'भाषा' का कार्य इन तीनों में सेतू जोड़ने का रहा है।

भाषा केन्द्र में जुड़ने से पहले मैंने बड़ौदा युनिवर्सिटी से पढ़ाई की थी। कॉलेज में मेरा विषय साहित्य था। सामान्य तौर पर माना जाता है कि साहित्य जीवन से जुड़ा होता है। पढ़ाई के दौरान भी मुझे यह प्रतीत हुआ था कि शिक्षण प्रथा सामाजिक वास्तविकता से बहुत परे है। 'भाषा' में जुड़ने के बाद कुछ समय के बाद इसकी वजह भी समझने को मिली। साथ ही शिक्षण की जीवन में सामाजिक और आर्थिक अंतर बढ़ाने की भूमिका भी समझ में आया। और इससे भी महत्त्वपूर्ण, यह व्यवस्था किस प्रकार से बदली जा सकती है यह अनुभव भी मिला। यह करना बहुत कठिन है। आम तौर पर हम किसी न किसी व्यवस्था के सांचे में ढल जाते हैं और परिस्थिती समझने पर भी बदलाव का प्रयत्न नहीं करते। समाजिक बदलाव के लिए इतिहास की समझ, सामाजिक असमानता के विविध पासे और बदलाव का बहुत स्पष्ट दृष्टिकोण और स्वरूप होना बहुत आवश्यक है। दूरदृष्टी, ध्येय, संवेदना और दृढता होने से ही समाज को सही नेतृत्व देना संभव बनता है। 'भाषा' की पिछले बारह वर्षों में एक विशिष्ट पहचान बनी है जो एक सामान्य NGO से अलग है। 'भाषा' ने एक ट्रस्ट के स्वरूप में सामाजिक दायित्त्व की भावना लोगों में जागृत की है और अपनी सोच और कार्य से एक वैकल्पिक समाज/जीवन की राह बतायी है। यह सोच एल्विन की NEFA, रविन्द्रनाथ के शान्तिनिकेतन और गांधीजी की स्वनिर्भरता और स्वराज के दर्शन पर आधारित तो है पर साथ ही आज के परिपेक्ष और आदिवासी की वास्तविकता से जुड़ी है।

'भाषा' से जो जुड़ाये हैं वे किसी विश्वास से जुड़े हैं। ऐसा भी नहीं है कि सभी लोग जो भाषा से परिचित हुए हैं या जुड़े हैं, वे सभी 'भाषा' के विचार और कार्यशैली से पूर्ण रूप से हमेशा सेहमत रहे हों। कई बार विचारशैली और कार्यपद्धति दोनों से लोगों का मतभेद रहा है। परंतु अधिकांश समय लोगो ने 'भाषा' की संभावनाओं से इन्कार नहीं किया है। 'भाषा' ने जो काम हाथ में लिया है उसमें एक प्रकार की पवित्रता रही है। शायद इसलिए कि संस्था का पाया नैतिक सिद्धान्तों पर स्थापित किया गया है। यह नैतिकता केवल आर्थिक ही नहीं परंतु वैचारिक तौर पर भी कायम है। संस्था के अस्तित्व के लिए शायद कई बार उसूलों पर समझौता करना भी पड़ा हो फिर भी कभी कोई अनैतिक या कानून विरोधी निर्णय नहीं लिया है। कभी ऐसा कोई कार्य या निर्णय नहीं किया है जिससे समाज को किसी प्रकार का नुकसान हो। 'भाषा' के काम में एक निस्वार्थ भावना रही है और शायद इसलिए जो लोग इस काम में जुड़े हैं वे उसे बहुत आसानी से छोड़ नहीं पाते हैं। 'भाषा' के काम में एक प्रकार का अध्यात्मिक बल है।

व्यक्तिगत रूप से मुझे इन सालों में बहुत कुछ जानने-समझने, सीखने को मिला है। प्रत्यक्ष जीवन और लोगों का अनुभव मुझे जो 'भाषा'से मिला है वह किसी किताब या किसी अन्य जगह नहीं मिल पाता। कई आदिवासीओं की मित्रता मिली है और आदिवासी समाज से बहुत कुछ सीखने को मिला है। कितनी भी मुश्किल या पीड़ा हो, आदिवासी अपनी परिस्थिती के सामने प्रतिष्ठा और आत्म सन्मान से जूझ रहे हैं।

'भाषा' ने इतने वर्षों में आदिवासी समाज को नई राह दिखाई है और उनके बीच नया नेतृत्व खड़ा किया है। सबसे विशेष यह है कि 'भाषा' ने आदिवासीओं पर बहुत विडास से उनके हाथ में उनके विकास के नेतृत्व की जवाबदारी दी है। सामान्य रूप से संस्थाओं में यह नहीं पाया जाता है। आदिवासी अकादमी एक विशिष्ट संस्थान है जो पूर्ण रूप से आदिवासीओं का है। आज के परिवेश में वैडिक मंदी के माहौल के साथ हिंसा और देश के अन्य आंतरिक परिबलों के सामने अकादमी की जवाबदारी दुगुनी बन जाती है। 'भाषा' को पूर्ण विडास है कि आदिवासी की समझ से कार्यरत यह अकादमी न केवल यह कार्य कायम करेगी पर समाज को एक नया जीवनदर्शन और जीवन मूल्य प्रदान करेगी।

सोनल बक्षी

ભાષા : વિકાસ કાર્યની શરૂઆત

ભાષા સશોધન-પ્રકાશન કેન્દ્રની શરૂઆત ૧૯૯૬મા આદિવાસીની કલા, સસ્કૃતિ, બોલીના જતન માટે કરવામા આવી હતી. આ મુદ્દાઓ ઉપર સશોધન અને પ્રકાશન કાર્ય કરવુ એ સસ્થાનો મુખ્ય હેતુ હતો. આ દિશામા વિવિધ કાર્યશિબિરો અને કાર્યશાળાઓ યોજવામા આવ્યા અને આ કાર્યને ખૂબજ વેગ મળ્યો.

આ પ્રકારના કાર્યોને સાચી દિશા મળે તે હેતુથી ૧૯૯૮મા આદિવાસીના વિસ્તારમા જઇ કામ શરૂ કરવાનુ નક્કી કર્યા બાદ વડોદરા જી૦ના છોટાઉદેપુર તાલુકાના તેજગઢ ગામ ખાતે આદિવાસી અકાદમી નામે એક ઇન્સ્ટીટ્યુટ બનાવવાનુ નક્કી થયુ. આ દિશામા પ્રયત્નો અને કાર્ય શરૂ થયા અને ૧૯૯૯મા આદિવાસી અકાદમીની નિર્મીતિ

કરવામા આવી. પહેલા તો એક નાનકડા રૂમમા વાચનાલય થી કાર્ય આરભાયુ. ત્યારબાદ સરકાર દ્વારા ૧૦ એકર જમીન ફાળવવામા આવી. જેના ઉપર આદિવાસી અકાદમીના મકાનોની નિર્મિતિ કરવામા આવી જેમા સગ્રહાલય, વાચનાલય, કાર્યશાળા, બાળકોના ભણતર માટેની શાળા, આરોગ્ય કેન્દ્ર વગેરે વિભાગોની નિર્મિતિ કરવામા આવી.

પણ મુખ્ય કાર્ય આદિવાસી અકાદમીમા વિવિધ કોર્સ ચલાવવાનુ હતુ. અને આ દિશામા આદિવાસી અકાદમી ખાતે ૨૦૦૦ના વર્ષમા એક ડિપ્લોમા કોર્સ શરૂ કરવામા આવ્યો. આ કોર્સનો મુખ્ય વિષય આદિવાસી વિસ્તારના લોકોની આર્થિક અને સામાજીક પરિસ્થિતિના અભ્યાસ અગેનો હતો. આ કોર્સ દરમ્યાન આદિવાસી વિસ્તારના અને પોતે જ આદિવાસી એવા ૧૫ વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા જેઓ પચમહાલ, વડોદરા, નર્મદા જેવા ગુજરાતના વિવિધ આદિવાસી જી૦ાઓના સ્નાતક થયેલ વિદ્યાર્થીઓ હતા. આ વિદ્યાર્થી આદિવાસી અકાદમીમા બે વર્ષ એક નાનકડી ઓરડીમા ભણતર મેળવતા હતા. તેઓને ભણાવવા અથવા તેઓ સાથે આદિવાસી વિસ્તારના લોકોની સામાજીક અને આર્થિક પરિસ્થિતિ ઉપર ચર્ચા કરવા માટે દેશ-દુનિયાના ખૂબજ જાણિતા તજજ્ઞો આવવા લાગ્યો જેમા શ્રીમતિ મહાશ્વેતા દેવી, શ્રી ગણેશ દેવી, શ્રીમતી શીરીન રત્નાગર, શ્રી અજય દાડેકર, શ્રી રામચદ્ર ગુહા, શ્રી રામકિશ્ણ રેડ્ડી, શ્રી કાનજી પટેલ, શ્રી ભગવાનદાસ પટેલ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. બે વર્ષ ખૂબજ ઉંડાણ પૂર્વક આ વિદ્યાર્થીઓએ અભ્યાસ કર્યો અને અભ્યાસ કાળ દરમ્યાન તેઓ પોતે ગુજરાતના પચમહાલ, દાહોદ, સાબરકાઠા, વડોદરા, નર્મદા, સુરત, તાપી અને ડાગ જી૦ાઓના વિવિધ આદિવાસી ગામડાઓમા ફર્યા. તેઓ સામે એક સ્વપ્ન હતુ અને તે હતુ કે એક આદર્શ ગામ કોને કહી શકાય અને આ ગામ સપૂર્ણ રીતે આત્મનિર્ભર કઇ રીતે બની શકે.

તેઓ અભ્યાસ કાળ દરમ્યાન ગામડાઓમા ફર્યા, પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો, તજજ્ઞો સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરી, આદિવાસી કલાકારો-ખેડૂતોને મળ્યા, દેશના અન્ય આદિવાસી વિસ્તારની મુલાકાત લીધી, સરકારી વિભાગોની મુલાકાત લીધી, આદિવાસીઓને મળવા પાત્ર એવા હક્ક વિશેની સભાનતા મેળવી, આદિવાસી વિસ્તારમા ચાલતી વિવિધ સસ્થાઓની મુલાકાત લીધી, આદિવાસીઓના હક્ક ઉપર કામ કરતા વિવિધ કાર્યકર્તા-સશોધકોની સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરી અને આખરે તેઓએ આ ડિપ્લોમા કોર્સના કાર્યકાળ દરમ્યાન એક આર્દશ ગામ કેવુ હોવુ જોઇએ તેની કલ્પના સામે મુકી. આ સૌ વિદ્યાર્થીઓ પોતે આદિવાસી હોઇ અને આદિવાસી ગામમાજ રહેતા હોઇ આર્દશ ગામ વિશેની કલ્પના ખૂબજ ગભીરતાથી અને દરેક પાસાઓનો વિચાર કરી તેઓએ બનાવી. એક આદિવાસી ગામ સર્પૂણ રીતે આત્મનિર્ભર અથવા પૂર્ણતઃ વિકસિત બને તેના માટે કેવા પ્રકારના મુદ્દાઓ ઉપર કાર્યો કરવા જોઇએ તે અગે આ કલ્પના એક દિશા સૂચક બની રહી. આ આદર્શ ગામની કલ્પના આ મુજબ હતી :

કર્જ વિનાનુ ગામ, ભૂખ વિનાનુ ગામ, અજ્ઞાનતા વિનાનુ ગામ, રોગ વિનાનુ ગામ, સ્થળાતર વિનાનુ ગામ

આ કલ્પના સાથે લઇ સૌ વિદ્યાર્થીપોતાના આદિવાસી અકાદમીના અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા બાદ આદિવાસી ગામડાઓમા કાર્ય કરવા માટે નીકળી પડયા.

વિકાસ કાર્યનો હેતુ :

આપણે સૌ સાળળીએ છીએ કે ભારત દેશ એટલે કે ખેતી પ્રધાન દેશ છે અને આપણા દેશની ૮૦ ટકા જેટલી વસ્તી ગામડાઓમા વસે છે. એટલે કે આપણો દેશ ગામડાઓ દ્વારા નિર્માણ થયેલ છે તેવુ કહેવુ યોગ્ય છે. પણ જ્યારે વિકાસના કાર્યોને ધ્યાનમા લઇએ ત્યારે હમેશા ગામડાઓની બાદબાકી કરવામા આવે છે. પહેલા તો એ વિષય ઉપર વિચારીએ કે આપણે વિકાસ કોને કહીએ છીએ. જો આપણો દેશ ખેતી પ્રધાન દેશ હોય તો જમીન, ખેતી, પાણી, આરોગ્ય, ભણતર તેમા થતા ફેરફારને આપણે વિકાસ કહેવો જોઇએ કે ગામડાઓનુ શહેરોમા રૂપાતર, મોટા મકાનોની નિર્મિતિ, બહારના દેશોનુ દેવુ, વગેરે ને વિકાસ કહેવો જોઇએ. આપણો સૌ આ મુદ્દા ઉપર હમેશા ખૂબજ મુઝવણ અનુભવી રહ્યા છીએ. ઘણા લોકો આ મુદ્દા ઉપર ચર્ચાઓ કરે છે પણ તેનાથી કોઇ આદિવાસીઓની સ્થિતિમા બદલ આવતો નથી. આ બદલવા માટે જુદા પ્રકારની કલ્પનાનુ નિર્માણ અને તેને સફળ બનાવવા માટે કાર્યો કરવા પડશે. આપણે જાણીએ છીએ તેમ જ્યારે સરકાર દ્વારા કોઇપણ વિસ્તારના વિકાસ ના કાર્યો વિશે યોજનાઓ અને તેના માટે જરૂરી નાણાકીય સહાયો નક્કી કરવામા આવે છે ત્યારે સૌ પ્રથમ દેશમા વસતા શહેરોને જ પ્રાધાન્ય આપવામા આવે છે. આ કારણે જ શહેરો ખૂબજ ઝડપથી વિકસિત બને છે અને ત્યારબાદ એવા પ્રયત્નો હોય છે કે ગામડાઓનુ પણ શહેરોમા રૂપાતર થાય. આ વિકાસને ધ્યાનમા લઇ અથવા યોગ્ય ગણ ગામના લોકો આર્થિક કમાણી માટે પોતાના ગામડા, ઘર છોડી શહેરમા સ્થળાતર કરે છે. અને ત્યારબાદ તેઓની જમીન ઉપર સેઝ પ્રક્રિયાના નામે બહારના આકર્ષણો પહોંચી જાય છે અને ત્યાર બાદ આદિવાસી વિસ્તારના લોકોને પોતાનુ અસ્તિત્વ ગુમાવી દેવાનો વારો આવે છે. સાથે સાથે વિકાસના નામે તેઓનુ શોષણ પણ થાય છે. બહારના આકર્ષણોને કારણે તેઓ પોતાની સસ્કૃતિ, બોલી, પહેરવેશ વગેરે પણ છોડી રહ્યા છે.

જોડે જોડે જ્યારે કોઇ પણ સરકાર દ્વારા ગામડાના વિકાસ વિશે વિચારવામા આવે છે અથવા તેના વિશે આયોજન કરવામા આવે છે ત્યારે એવાજ ગામડાઓને સમાવેશ કરવામા આવે છે જેઓની વસ્તી ૧૦૦૦ કરતા વધારે છે. એનો અર્થ એવો છે કે ગુજરાતના નક્શામા એવા જ ગામડા દર્શાવવામા આવેલ છે કે જેની વસ્તી ૧૦૦૦ અથવા તેનાથી વધુ છે. આવા સજોગોમા આદિવાસીઓના એવા કેટલાય અતરિયાળ ગામડાઓ છે કે જેની વસ્તી ૧૦૦૦ કરતા ઘણી ઓછી છે. આવા ગામડાઓ સુધી કોઇ પણ પ્રકારની સરકારની સહાય અથવા કોઇ પણ પ્રકારની વિકાસની વ્યવસ્થા કરવામા આવતી નથી. પરિણામે આવા ગામડા આજની તારીખે પણ બહારની દુનિયાથી બિલકુલ વિખૂટા રહેલા છે. તેઓને બહારની દુનિયા વિશે કાઇ જ ખબર હોતી નથી. તેઓના બાળકો માટે શિક્ષણની કોઇ જ વ્યવસ્થા હોતી નથી. આરોગ્ય માટે કોઇ સગવડ નથી. તેઓને પોતાના જીવન જરૂરીયાત ની વસ્તુની ખરીદી માટે આશરે ૨૦ થી ૨૫ કિલોમીટરનુ અતર ચાલી આવવુ પડે છે.

આ બધી પરિસ્થિતિની સામે આદિવાસી લોકોને જાગૃત કરવા, તેઓને આત્મનિર્ભર બનાવવા, તેઓની આર્થિક અને સામાજીક પરિસ્થિતિ સુધરે તેવા કાર્યો કરવા, તેઓની જમીનનો બચાવ કરવો, તેઓનુ સ્થળાતર અટકે, બાળકોને શિક્ષણ મળી રહે, તેઓના આરોગ્યામા સુધારો થાય, વગેરે પ્રકારની કલ્પના હાથમા લઇ ભાષા કેન્દ્ર દ્વારા ગ્રામ વિકાસ કેન્દ્રની શરૂઆત કરવામા આવી.

વિપુલ કાપડિયા

હવે એક વર્ષ થયુ જ્યારથી હુ ગુજરાત આવી શક્યો નથી. આ વર્ષમા મને તેજગઢ અને ભાષા સસ્થાની બહુ જ યાદ આવતી રહી છે. આમ જોઈએ તો મારા સશોધનના કામના સદર્ભમા હુ તેજગઢને યાદ કરુ છુ, કારણ કે ત્યા મારે આદિવાસી ભાષા અને સાસ્કૃતિક દુનિયાનો પહેલો પરિચય થયો. પણ તે ઉપરાત બીજુ ઘણુ બધુ યાદ આવે છે. રાતે હુ જ્યારે મારા ઘરે બેઠો હોઉ અને ચાદ-તારા સ્પષ્ટ દેખાતા હોય, ત્યારે મારુ મન તેજગઢ તરફ વળી જાય છે. તેજગઢમા મારે કદી એકલાએ રાત પસાર કરવી ન પડી હતીં, ત્યા હમેશા તાપણી સળગાવવામા આવતી હતી, અને તાપણી આગળ કોઈને કોઈક બેઠુ જ રહેતુ. ત્યા તેજગઢના ટિમલી ફળિયાના કરસન કાકા બેઠા હોય, અથવા લેખક આત્મારામ રાઠોડ હોય કે મધ્યપ્રદેશ અથવા મહારાષ્ટ્રથી આવેલા છાત્રો. કોઈક તો ત્યા બેઠુ જ હોય. હુ ઘણુ ફર્યો, ઘણુ જોયુ અને વાચ્યુ પણ ઘણુ, પણ આ ઘડીએ મને લાગે છે કે એ તેજગઢની તાપણી આગળ મને સૌથી વધારે જાણવા મળ્યુ હતુ. ત્યા જ મારો પાયો બનવા લાગ્યો અને મારા મનમા એ તાપણીનુ એક અનોખુ સ્થાન બન્યુ છે.

મારી દૃષ્ટિથી તેજગઢ ફક્ત એક 'આદિવાસી અકાદમી' કા તો 'સસ્થા', એમ નથી. તે એક વિશેષ જગ્યા છે જ્યા એક અજ્ઞાનાધાન, મારા જેવો વિદેશી છોકરો થોડા સમય રહીને આખા ભારત અને આખા વિશ્વના વ્યક્તિઓને મળી શક્યો. અહીં ઝૂપડપટ્ટીમા રહેનાર ડી.એન.ટી. થી માડીને દિલ્હીથી આવેલા મોટા વિદ્વાનો - બધા એક જગ્યાએ ચર્ચાઓ અને કાર્યમા ભાગીદાર બની શક્યા.

તેજગઢ જ હતુ જ્યા મેં પહેલી વાર સતાળ આદિવાસીની ભાષા આદોલન વિશે જાણ્યુ અને ત્યા મારો રસ જાગ્યો. બગાળ/ઝારખડના સતાળીઓના 'અક્ષર આદોલન' ૧૮મી સદીથી ચાલે છે અને હજી પણ પોતાની ભાષાને જીવત રાખવા માટે તેઓ લખે છે. મને પશ્નો ઉઠ્યા કે ત્યા પરિસ્થિતી શુ છે ? ફળે, મેં નવો પ્રોજેક્ટ લીધો અને બગાળમા આવ્યો. હુ કોલકત્તા શહેરમા સતાળી અને બગાળી ભાષાઓ શીખી. અહીંના આદિવાસીઓની આર્થિક પરિસ્થિતી એટલી સારી નથી પણ ભાષા જાળવવા માટે તેઓ ખૂબ જ ઉત્સાહી છે. બગાળમા સતાળી ભાષામા લગભગ એકસોથી ઉપર પત્રિકાઓ નીકળે છે. તેઓ પોતાની લીપી પણ (ઓલ-ચિકિ કરીને) તૈયાર કરેલી છે. પણ આ બધી પ્રવૃત્તી હોવા છતા તેમની કોઈ ભાષા કેન્દ્ર અથવા તેજગઢ અકાદમી જેવી સસ્થા નથી, જ્યાથી લેખકો, સશોધકો અને વિદ્યાર્થીઓને સમર્થન મળી શકે. અનેક વિવિધ સગઠનો છે જેવા કે લેખક સગઠન, સાસ્કૃતિક સગઠન અને સામાજીક સગઠનો. પણ એક પણ એવી સસ્થા નથી જ્યા તમામ જાતના આદિવાસીઓ, ડીએનટી તેમજ બિન આદિવાસીઓ બધા સાથે પ્રવૃત્તિઓ કરી શકે. આ વિસ્તારમા ભાષાના ક્ષેત્રમા ખૂબ જ વિકાસ થયો છે. પણ અહીં આવીને મને સમજ પડી કે તેજગઢ સસ્થા કઈ રીતે મૂલ્યવાન છે, અને જો બીજી જગ્યાએ તેજગઢ જેવી સસ્થા ઉભી થઈ શકે તો આદિવાસી સમાજ ખૂબ પ્રગતિ કરી શકશે.

નિશાન્ત ચોકસી